BIBLIOTEKA
VOJVODJANSKOG MUZEJA
V.S. 139/1934

РАД. М. ГРУЈИЋ

Топографија Хиландарских метохија

у Солунској и Струмској области од XII до XIV века

ПРЕШТАМПАНО ИЗ

"Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника"

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

БЕОГРАД — 1924

САДРЖАЈ

Топографија Хиландарских метохија у Солунској и Струмској области од XII до XIV века
1. Солунска област
2. Струмска област

Топографија Хиландарских метохија

у Солунској и Струмској области од XII до XIV века

За историјску географију Балканских области, које су у Средњем Веку биле под српском влашћу, поред оскудних података у делима неколицине путописаца из онога доба, главни су нам извори бројне даровнице владалаца и властеле манастирима и црквама. У њима се често поред именâ настањених места, села и засеља, катуна и селишта, градова и тргова, цркава и манастира, помињу називи и описују положаји и многих пустих или "дивљих" селишта и катуништа, њива, ливада, винограда, маслиника и уљаника, планина и гора, забела, пасишта и зимовишта, језера, река и извора, рудника, бања, солана и разних других географских објеката и локалитета.
Од тих даровница, којих је морало врло много бити и које су обично, по облику издања, називане хрисовуљама или златопечатним повељама, — а каткада и синорламама, ако се у њима радило само о одређивању и утврђивању граница, — сачувао се само један део и то већином по великим ставропигијским и "царским" манастирима, који су успели, кроз све перипетије у прошлости, да се одрже до наших дана. А најбогатију збирку докумената такове врсте сачувао је манастир Хиландар на Светој Гори. — Он је био главни центар наше старе цивилизације и културе, те је од краја XII. па до прве половине XV. в. обилно дариван многобројним имањима готово по свима јужним и неким северним областима нашим; а успео је да прикупи знатне поседе и у византијским и бугарским крајевима.

Први, који је Хиландар обдарио селима у нашим областима, са властеоским правима и разним имунитетима, био је његов ктитор Симеун-Немања. Он му је између 1198. и 1199. г., по споразуму са византијским царем Алексијем III., тастом Стефана Првовенчанога, даровао десет земљорадничких и два пастирска села у Призренској области, која је тада још била под влашћу византијском. Тај број је знатно умножен у XIII. в. даровима краљева Стефана Првовенчанога, Драгутина и Милутина по тој и суседној Пећској или средњевековној Хвостанској области. А у XIV. в., када се економски напредак, цивилизација и национално богаство наше подигло да апогеја своје величине, умножило се и хиландарско властелинство тако, да је са оно неколико села што их је добило почетком XV. в. имало преко 30 метохија са 360 села, над којима је манастир Хиландар имао пуно властеоско право, уз тако знатне судске, административне и финансијске повластице, да је готово сачињавало државу у држави...

Све то има да буде предмет једне опширне студије; а ми ћемо се овом приликом ограничити само на истраживања средњевековних хиландарских земаља и насеља по Солунској и Струмској области, груписаних у метохије, и на одређење њихова географског положаја.

1. Солунска област

Поред земаља на Светој Гори — Атосу имао је Хиландар, а и данас још има, разноврсна имања и на Халкидици и Касандри, по Солунској Кампањи и у самом граду Солуну. Сва та имања стицао је он постепено од XII.—XIV. века. Али нема сумње, да је нека од њих имао и пре него што је дошао у српске руке и био обновљен. О томе нас уверава Доментијан, биограф Св. Симеуна и Св. Саве, када тврди: да је византијски цар Алексије II. даровао њима запустели манастир Хиландар с' в'сјеми метохијами и оправданијами.[1]

А када су српски светитељи обновили тај манастир приложио му је цар Алексије и свој манастир Зиг, с' в'сјеми. стаси своими и с' метохијами. Уз то је Св. Сава, поред места и земаља у административном центру Свете Горе — у Кареји, откупио од Светогораца и манастир Св. Исповедника, за који се вели: да је био сличан царским манастирима.[2] Доцније је Сава, у суседству зишке метохије, откупио за 600 великих перпера и предео звани Скорпиа, те га сдружио са зишким метохом Св. Илије.[3]

[1] Даничић - Доментијан, Живот Св. Симеуна и Св. Саве, 162.
[2] ibid. 72.
[3] Miklosich, Monum. Serbica, 126.

На тај начин, вели Доментијан, Св. Сава је успео да прибере под српску монашку власт на Светој Гори четрнаест манастира са њиховим земљама и све то заједно назове Хиландаром. Тако је Хиландар, по даљем казивању Доментијанову, већ у његово доба, око половине XIII. века, са приложеним селима и земљама у Србији, имао толико метохија, да би се у њему лако могло издржавати и 200 калуђера[4] од прихода са тих земаља.

[4] Доментијан, ibid. 70, 71, 72, 167 и 168.

Крајем XIII. века, јануара 1292. г., византијски цар Андроник II., дао је потврду, звану и синорлама, за све хиландарске метохе по областима његове државе. Из те повеље сазнајемо:
да се је земљиште на коме је подигнут обновљени Хиландар још и тада звало Милеон, да су му виногради били у крају званом Каракал и да је у ужим границама Свете Горе, поред воћњака и винограда са испосницом Св. Саве и другим ћелијама у Кареји, имао и две метохије, Св. Николу и Преображење, и два села, чисто монашке колоније, Св. Георгије и Св. Исповедници.[5]

[5] Хиландарски Архив бр. 89. — Милеон, као топографски назив места на коме је подигнут данашњи манастир Хиландар, познат иам је већ из извора XII. в. Он се налази и у повељи Немањиној од 1198/9 г., којом су Хиландару дарована села у Призренској области. Али, по интерпункцији у тој повељи, како је она издата код Миклошића (Mon. Serb. 6. и нарочито код Новаковића (Законски Споменици 384), — "дах' манастиру у Св. Горе, светој Богородици: у Милејах' села Непробишта" etc. —могло би се пре изводити да се тако звао један крај призренске области у коме су лежала села која се затим набрајају. Међутим, како из поменуте Андроникове синорламе, тако и из раније написане биографије Св. Симеуна од Доментијана (стр. 67.) јасно се види: да се Милејом или Милеоном звало само место на коме су Св. Симеун и Св. Сава подигли манастир Хиландар. Најпосле, код Новаковића је и у Регистру учињена грешка, јер се место Милеја вели Милен и означује као предео са стр. 384.

А из неколико повеља краља Милутина, који је почетком XIV. в. обновио и главну цркву Св. Ваведења и цео манастир из основа, види се: да је Хиландар већ и раније имао у своме поседу и сву земљу од Милеона до пристаништа на мору. Тај крај звао се Хрусија и Милутин је ту, на домаку мора, за одбрану манастирског пристаништа од гусара, дао саградити врло тврду и високу кулу, која је обично звана пиргом Св. Спаса, по цркви Вазнесења на њеном врху; а каткад и морским и Василијевим пиргом, по близини с морем и утврђеним манастирићем Св. Василија, који је саграђен на једном гребену испруженом у море.[6] Оба та историско-археолошка објекта и данас постоје, али су давно напуштени и много оштећени.

[6] Monum. Serb. 53, 78 и др.; Данило, Животи 133. — Један стлп, кулу или пирг, код метоха Преображења, у гори изнад Хиландара подигао је и краљ Урош I. У том пиргу, који се звао и сихастаријом и мл'чалницом хиладарском, живео је 1263. г. Доментијан бавећи се својим књижевним пословима и вршећи при том и дужност духовника хиландарског братства (Домент. Живот Св. Сим. и Св. Саве, 117). А краљ Драгутин шиљао је своје људе чак од Призрена да иду у Хиландар "и стрежет, страже на мори на пристаништи" (Споменик III. 11).

Граница Свете Горе ни у Средњем Веку није била на Ксерксовом каналу или Превлаци. — По хрисовуљу Андроника II. од 1292. г. већ је метохија Св. Илије са манастиром Зигом била изван Свете Горе, а она се налазила, као што се и данас налази само под другим именом, на западној подгорини горске косе Велика Стража или Вигла. Да је та планина заиста била међа између Свете Горе и полуострва Халкидике, а не Ксерксов канал, уверава нас и једна синорлама цара Душана од

26. априла 1348. г., којом се одређују и утврђују границе свих хиландарских имања на Светогорском Полуострву.

По том документу[7] граница је почињала на једном трсковитом месту метохије Зишке, где се огранци Велике Вигле спуштају према Јужном Мору или Светогорском Заливу. Одатле је ишла на Исток морском обалом, пролазећи крај Хромитицу или Хриуметицу — данас Крумицу, цркву Св. Георгија и Солишта, Три Брата,[7a] названа тако по три камена која леже ту у мору, предео Моноксилиште — данас Моноксилит и реку Иваницу — данас Јованицу, све до једнога великога камена иза ње у мору. А одавде се дизала на Север по једном брдском гребену или хриду до Делка, где је у дубу урезан био међни крст; и пролазећи Ћелијишта, где је на једном камену сличном гробу ударена била вула или знак гранични, ишла је међа право у брдо на Херово и Велики Дел, где је такође у камену начињен био знак. За тим се граница повлачила Великим Делом до његова краја и спуштала низ брдо на општи — саборни пут,[7b] према Орловским Пештерама и прешавши, у северном правцу, преко реке Орловске Пештере излазила на Велики Рид, Равни Дел и Свету Марину, где је средином пресецала планину и излазила на Сабрано Камење.

[7] Monum. Serb. 130—131; Petit et Korablev, Actes de Chilandar II. 501—505 српски оригинал и I. 287—292 грчки превод.

[7a] Код Миклошића Mon. Serb. 130 штампано је три врата; али је то несумњиво погрешка, јер се и данас та три камена називају Три Брата или по грчки у диалекту Τρια' Αδελφια.

[7b] Саборњим путовима називани су на Светој Гори главни путови, које су сви светогорски манастири заједнички — саборно уређивали и одржавали; док су продужења тих саборних путова преко Вигла, дакле ван Свете Горе прама Халкидици, називани царским путовима, јер су се о њиховом одржавању старале државне — царске власти.

Од тога места ишла је међа на Долак, Жељезни Крст и излазила на саборни пут који води у манастир Свигмен-Есфигмен и поред вр'тограда, баште манастирске, по гребену водила на Запад; пролазила је за тим Црвену Земљу и Црвени Камен, остављајући ван граница ону страну са које се одрањало камење према Есфигмену, долазила на Приим и Лустру, пролазила позади цркве Цаинове и спуштала се низ гребен право на море. Затим је ишла морском обалом преко Самарије, Пристаништа, Св. Георгија и цркве Св. Симеуна право на Св. Андрију; а по том, обилазећи морском обалом Стилар, Плати, Јелу и Св. Јефтимија, долазила је на ловишта оркинарска и поново излазила на саборни пут. Ту се обраћала на Исток и саборним путем пењала на Виглу до крста, који је постављен тамо још у стара времена; па је одатле скретала десно на југ и ишла Виглом на Велику Виглу, с које је силазила на јужни саборни пут до камена званог Молив'дуза и одатле спуштала се низ брдо прама Југу на равницу где је стенац камен; и прешавши Глубоки поток улазила је у Велико Блато, с којега је низ брдо силазила Светогорском Заливу на водицу, где је оно трсковито место одакле је и почело омеђавање. — Судећи по овим међама Хиландар је у доба српске царевине владао готово читавом петином целокупног земљишта на Светој Гори, којој главна граница према Халкидици беху горске косе Мале и Велике Вигле.

Но осим приведених чињеница и једна друга околност уверава нас, да је већ западно подножје Вигле било ван граница Свете Горе; а то је: престанак чистих монашких колонија у овом крају и појава метохијских села у којима живе стално људи и животиње обојега пола; док је у правој Светој Гори, источно од Вигле, и данас још строго забрањен и сам приступ женском полу. — Прво таково насеље за које знамо јесте село Кумица у метохији Зишкој под Виглом. Оно се помиње већ у једном државном попису дажбина по свима селима хиландарских метохија из друге половине XIII. века и имало је 15 породица,[8] које су, слично доцнијим прњаворцима по нашим северним крајевима, обрађивале манастирску земљу. Њих помиње и цар Андроник у својој синорлами од 1292. г. као парике зишке метохије Св. Илије;[9] док су у Душановој потврди хиландарских метохија од 1348. г. све земље и људи те метохије поменути под именом пирг Хромитица, Скорпиа, купеница и межде их.[10]

[8] Θ. И. Успенскій, Матеріалы для исторіи землҺвладҺнія въ XIV. в. (1883.) 19—20; Споменик III. 45. — Овај попис дажбина Успенски датира са половином XIV. в., а Стојановић са XV. в. Међутим, он је несумњиво из друге половине XIII в., што ћу у посебној расправи доказати.
[9] Хиланд. Архив бр. 89.
[10] Šafařik, Památky.. Okázky (1873) 102—103; Petit et Korablev.Actes de Chil. II. 496-7.

Тај пирг је био онда главни економски центар и обрана целе те метохије, а лежао је уз Светогорски Залив југоисточно од Кумице, Скорпие и Зига. Он је данас у развалинама, а сва стара имена ове метохије потиснуло је име јединог у том крају насељеног места Кумице, која је сада економско средиште свих хиландарских земаља на западном подножју Вигле.

Са овом метохијом спојио је Душан границе једне нове метохије на југоистоку од Ксерксова канала. Тај крај, као и један појас земаља на северозапад од тога канала, готово све до епископског места Јериса, звао се Превлака,[11] па се тако у главном и данас зове. У њему су имали своје земље, зване Ливада, монаси Лавре Св. Атанасија, те је Душан од њих откупио цео тај метох са црквом Св. Николе званом Палиокометица[12] и платио им зато 1760 златица.

[11] У српским документима Средњега Века увек пише само ПрѢвлака и означава не толико Ксерксов канал колико цео крај с једне и с друге стране канала; а у Душановим, грчким повељама за манастир Есфигмен у два маха пише Προβλακα (Petit et Regel, Actes d'Esphigmenon, 28 и 31). Овај облик и данас је у употреби, те и на аустриј. војној карти Св. Горе пише поред Xerxes Kan. и Provlaka. Међутим, и данас се тим именом не зове само канал него и цео крај с обе стране његове, као и у Средњем Веку.

Границе тих спојених метохија детаљно су означене у купопродајном уговору Душановом са Светогорцима, датираном на Превлаци [12]. децембра 1347. г. — Оне су ишле: од Оркинарија, на северозападном подножју Вигле, право на Јериски Залив, те морском обалом на Север до Топила; ту је међа свртала на Југ и према Куметици. излазила на царски пуш, прелазила га и скретала на Запад преко Просеченог Камена, Ватове Крушке, Хрида и ниже Скорпие прелазила Велики поток и ишла даље у југозападном правцу до забоденог деланог камена са три рога. Одатле је граница скренула на југ и преко плоског камена, забоденог близу попречног пута, и Хрида спуштала се на јужно море или Светогорски Залив. Затим је ишла на Исток морском обалом преко Какодиава до средине Сикамније, где утиче поток у море; а одатле се дизала на североисток Хридом на расцепани камен, у близини јужнога царскога пута и онда ишла тим путем преко Гумна поред дуба Калодендра и свртала десно на Бели Брег, где је прешавши поток силазила на Велику Грамаду и преко хрида долазила до друге Грамаде и Црвеног Камена званог и Пирипетра. Ту се је међа спуштала право на море и ишла морем испод Зига све до водице и Трсника, где је свраћала на Север и уз гору долазила на Велико Блато, прелазила Глубоки поток и Равнину, те општом светогорском и уједно хиландарском ужом међом преко Велике Бигле (овде тако!), поред камена Моливдуза, прелазила на Биглу с које је за тим силазила на два камена код Оркинарије, где је и отпочело омеђавање.[13]

[12] W. Tomachek је погрешно мислио и забележио, да је Палиокометица доцнија Comitessa, Contessa талијанских поморских карата (Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi (1887, стр. 76); јер залив Контессо и данас постоји али на сасвим другом крају, на крајњем југоистоку Св. Горе под лавром Св. Атанасија; а Палиокометица је била на крајњем северозападу и пошто јој нема помена у детаљном одређивању граница, није ни била на морској обали него у унутрашњости метохије, по свој прилици тамо где се помиње Куметица на југу од северног царског пута.
[13] Mon. Serb. 126—127; Petit et Karablev, Actes de Chil. II. 489-493.

Но осим овде означених земаља спојених у један комплекс Душановом комасацијом Хиландар је тада имао, па и данас још има, на простору између Ксерксова канала и Свете Горе, једну малу метохију која је у Душановој општој потврди свих хиландарских метохија од 1348. год. означена са Пирг' на Превлаци с'землом' и с'виноградом.[14]

[14] Šafařik, Památky 103.

Та метохија налази се у углу између Ксерксова канала и Светогорског Залива, где се и данас виде развалине старога пирга; а делиле су је, као што је и данас деле, од Кумичке метохије на југоистоку, уз Светогорски Залив, по један Ксиропотамски и Ватопедски метох, а на североистоку метохија Лавре Св. Атанасија од које су, у главном, и откупљене све хиландарске земље у овом простору, где сам Хиландар и данас има готово две трећине целокупног земљишта.

Уз та имања Хиландар је већ у XIII. в. имао земаља и читавих села и на северозадној страни Ксерксова канала. — У Андрониковој синорлами од 1292. год. помиње се метохија Св. Николе на Превлаци близу епископског места Јериса са виноградима и њивама; па је и за те земље начињен пирг код самога Јериса, као што нас уверава Душанова повеља из 1348. год.[15] И тај пирг је данас у развалинама, али је већина старих земаља на Превлаци с обе стране канала и сада власништво Хиландара.

[15] Хиланд. Архив бр. 89; Šafarik, ibid.

Изгледа, бар за XIII. век, да на хиландарским земљама на Превлаци није било сталних сеоских насеља, јер Андроникова повеља од 1292. год, помињући парике на земљама зишко-кумичке метохије, не говори ништа о каковом насељу превлачких метохија, и ако се одмах за тим помињу парици суседне хиландарске метохије у Рудави. А Рудава је био крај, који се, по индикацијама што их добивамо из докумената у којима се она помиње, налазио северозападно од Превлаке у халкидичком Приморју. Метохија хиландарска у том крају носила је име Св. Богородице и међу маслиницима, виноградима и млиновима имала је и једно насеље парика. То насеље наводи се у поменутом попису дажбина из XIII. в., било је село и имало је 18 породица, па се у истом акту назива једанпут Каменица, а други пут само Камен. Осим тога у близини Рудаве оделио је 1292. г. цар Андроник пет породица из царске проније у селу Кондогрици и придружио их овој метохији хиландарској. Четири од тих пет породица беху потомци вивлиографа Парцала,[16] које су се током 5—б деценија толико развиле, да су образовале читаво село под именом свога претка, те цар Душан у општој потврди хиландарских добара 1348. г. помиње и село Парцаљево [17] уз метох Рудаву, у којој је Каменица била старо насеље.

[16] Успенскій, Матеріалы 17—19; Споменик III. 44—45.
[17] Petit et Korablev, Actes de Chil. II. 497.

Судећи по именима и презименима парика по тим селима већина становника била је грчке народности, али је врло вероватно да се је међу њима и по која српска породица изгубила.[18] На то нас упућују нека имена и презимена у чистом словенском и српском облику, као што су Богдан, Грдан, Зорана и др.; а у селу Каменици парохијски свештеник Никола, који је имао сина Димитрија такође свештеника, забележен је, у попису царских дажбина из друге половине XIII. века, са презименом Србин. А уз то, биограф наш Доментијан забележио је око половине тога века: да су Св. Симеун и Сава, када су добили од цара Алексија III. неке пусте метохије и поклонили их Ватопеду, из Србије — от својеје си земље — доводили људе и насељавали их по тим метохијама.[19]

[18] Успенскій, ibid. 17, 19 и 20.
[19] Доментијан, Живот Св. Сим. и Св. Саве 157.

Поред поменутих места Хиландар је у источном крају Халкидике имао у своме поседу још и стари градић Палеохор, кога му је даровао цар Душан под именом "града"; али већ 1408. г. то место није више припадало Хиландару, јер знамо да га је те године византијски цар Јован Палеолог, као метох Палеохорион, приложио грчком светогорском манастиру Дионисију.[20] — Место то постоји и данас и као село Paleohori забележено је на аустријској војној карти Халкидике у крају Мохорији северо-западно од Јериса.

[20] Новаковић, Закон. Спом. 433; Византійскій Временникъ X. 609.

На западној страни полуострва Халкидике Хиландар је добио пространа добра у Каламарији у доба краља Милутина, после његове женидбе са Симонидом ћерком византијскога цара Андроника II. Палеолога. Краљ Милутин то само наговештава у својој повељи хиландарском пиргу Хрусији; а из потврде тих добара, коју је издао 1321. г. његов таст Андроник сазнајемо: да су то била два села εις την Καλαμαριαν — Κομουτζουλου и Κριτζιανα.[21] Међутим из Душанове опште потврде од 1348. год. знамо, да је Хиландар поред села Акомуцула и Кричана имао у истом крају још и цркву Св. Илије са њеним правима и виноград у крају Афускулу?.[22]

[21] Т. Флоринскій, Аθонскіе акты 43. -- Ст. Новаковић изводио је назив предела Каламарија од Καλη Μαρια, држећи да су светогорски калуђери назвали тај крај тако по царици Мари, ћерци деспота Ђурђа Бранковића, која им је била добра и учинила много за њих код султана (Балканска питања, Београд 1906., стр. 224). За Новаковићем су се повели и други, као М. Веселиновић (Српске калуђерице, Глас LXIX. 191) и Dr. Тих. Ђорђевић (Српска владавина у Македонији Забавник "Српских Новина" VIII. (1916 г.) стр. 11—12).
[22] Šafařik, Památky 102.

Познато ми је, да Хиландар и данас поседује пространа имања на Каламарији, али нисам могао дознати да ли тамо постоје још и сви локалитети под старим топографским називима како су забележени у Андрониковој и Душановој повељи. На војној карти Халкидике нашао сам забележен само Mth. Kričana југоисточно од Солуна и Микре, а јужно од краја Kalamaria како је означен на карти. Но вероватно је, да је тај крај на карти нетачно обележен, јер имамо поузданих сведочанстава у документима XIV. века, да се Каламарија пружала много даље на југоисток него што је то на карти обележено. По једној Душановој даровници светогорском манастиру Есфигмену од 1347. год., којом утврђује посед томе манастиру εις την Καλαμαριαν половину села Портареје[23] знамо: да се Каламарија тада пружала на југ Халкидике све до улаза на полуострво Касандру. На тој карти има забележен и Mon. Ilija у границама Каламарије североисточно од Кричана више Василика.

[23] Petit et Regel, Actes de Esphigmenon 31. - Пошто је Душан у исто време решавао сам и неке спорове о Портареји (ibid. 32) то значи: да се његова власт 1347, год. пружала и по овом делу Халкидике.

Хиландар има и данас два метоха на полуострву Касандри. За један под именом Св. Димитрија знамо, да га је Хиландару даровао, за зимовиште стоци, цар Андроник II. и да је тај дар потврдио и његов син Михаило 1319. год.; а други је можда купљеник или дар цара Душана, који је 1347 год. дао и манастиру Есфигмену на Касандри један метох под именом Пиргос.[24] — На војничкој карти налази се забележен само један хиландарски метох на Касандри са ознаком Mth. Kili, југозападно од места Valta.

[24] Флоринскій, ibid. 77; Petit et Regel, ibid.

Хиландар је имао метохе и у самом Солуну. — Већ је биограф Св. Саве Доментијан забележио: да је Сава у Солуну одседао увек у свом манастиру Филокалу, па се ту задржавао и 1219. год. по повратку из Никеје; и ту "книги многи преписа, законије, о исправленији вере, ихже требоваше саборнаја јему цркви[25]. Цар Андроник II., у потврди хиландарских добара, потврђује 1292. год. и метохију Св. Георгија у граду Солуну; а архиепископ Данило, писац биографије краља Милутина, пише: да је Милутин у Солуну подигао "царске дворове" и цркве Св. Николе и Св. Георгија; а затим, да је ова друга била место првог рукоположења Св. Саве, па су уз њу постављене многе палате, те купљена и дарована јој села и метоси толико, да се "у окрстне земље и царства весма било прочуло велико богољубство и смереније овога благочестивога Краља". Међутим, у Душановој потврди хиландарских добара од 1348. год. нема ни помена више о овој цркви и њеним метохијама, те се као метох хиландарски помиње у Солуну само "црква Св. Тројице с' куштијем и местом".[26]

[25] Доментијан, Живот Св. Сим. и Св. Саве 226 и срав. Теодосије, Живот Св. Саве 76 и 133.
[26] Хиланд. Архив бр. 89; Данило, Животи краљева 136; Šafařik, Památky 102.

Да је Хиландар имао земаља и у Солунској Кампањи сазнајемо први пут из пописа државних дажбина по хиландарским метохијама из друге половине XIII. века. — У том попису, на име, одређује се: да је Хиландар дужан плаћати годишње 16 перпера за осам стотина каблова или модија земље оранице у Крушицама, које се налазе на Палеовардару[27] док се у синорлами хиландарских метохија од 1292. г., одмах после Солуна, вели: "и на рецје Вардари, на месте нарицајемем у Круши, земље 700 каблом". Међутим, у Душановој потврди од 1348. г. не помиње се више та земља под тим именом; јер је у том размаку времена подигнута црква на њој и можда отпочело насељавање, те Душан цео тај метох помиње по цркви и у набрајању метохија директно пред Солуном вели: "на Вардаре Свети Георгије с'зевгелијом — ораницама — и с' ловиштем".[28]

[27] Успенскій, Матеріалы 21. — Ово тако важно место за историјску географију остало је непрочитано у српском издању овога документа у Споменику III. 45., те је место "на Палеовардаре у Крушицах' " штампано само "на.......у К".
[28] Хил. Архив бр. 89; Šafařik, Památky 102.

Према свему овоме поуздано је, да је метох Св. Ђорђа, са ораницама и ловиштем на Вардару налазио се у Солунској Кампањи и то, по свој прилици, на простору између реке Галика и пресушилог вардарског рукава, чији је остатак забележен на војној карти Солун, југоисточно од места Кулакије, са Paleomana. Тај рукав, по приведеном документу, називан је већ у другој половини XIII. века старим Вардаром — Палеовардар, што значи да је већ раније почео да пресушује и западни крак све више преузимао му воду; али, пошто се за то исто место још и крајем XIII. века и око половине XIV. века каже да је "на Вардару", то је несумњиво још и у XIV веку у том краку било доста воде, када је могао бити називан и просто Вардаром.

Већ је професор Цвијић, проучавајући Солунску Кампању, опазио и утврдио: "да је Вардар знатно источније текао но данас, и да су се његово корито и делта, онако као и корито и делта Бистрице, са Истока на Запад померали". Том приликом професор Цвијић је још додао: "Изгледа да се померање тока Вардарева у истоме смислу и у историјско време вршило, јер Тафел (Die Thessalonica ejusque agro; dissertatio geographica. Berolini 1823. с. 232—316), који је сабрао податке класичне и средњовековне географије о солунској околини, наводи да је у Страбоново доба Вардар текао између Халестра (данас Кулакија) и Терме; према овоме је корито Вардара од тога доба до данас за неколико км. на Запад померено. Даље су Бријенијос и Ана Комнена записали, да Вардар са два крака у море утиче. Сада се једним краком улива, али око Кулакије имају два напуштена крака; осим тога, од Галика па до данашњег Вардарева ушћа има цела обала особине делте, што је знак да се делта са Истока на Запад померала." [29]

[29] Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије (1906) I. 368 369. — Осим поменутога податка о називу Вардара имамо у нашим споменицима из XIII. и XIV. в. и неколико података о називима у његовом средњем току, на основу којих се могу исправити нека нетачна мишљења о томе и дати дефинитиван суд.

Познато је како је већ Шафарик изнео мишљење: да је Велика словенски назив за Вардар, који је тако назван тобоже по Турцима Вардариотима када су у XI. веку насељени око доњег тока његова (Sebrané spisy II. 240). К. Јиречек, напомињући да се у Доментијановом "Животу Св. Симеуна из XIII. века" (стр. 106) и у једној повељи Душановој од 1348. г. помиње Вардар, није прихватио мишљење Шафариково да је Велика словенски назив за Вардар и на основу истих података с којима је и Шафарик располагао истакао је своје мишљсње: "es liegt nahe, die Trêska darunter zu verstehen, deren Oberlauf (заправо средњи ток) noch jetzt Velika genannt wird (Geschichte der Bulgaren 42[66])". Међутим Шафариково мишљење о називу Велике за Вардар било је тачно, нови подаци га дефинитивно утврђују и пружају нам могућност, да приближно одредимо и простор на коме је Вардар у XIII. и XIV. веку називан и Великом.

У нашим споменицима Вардар се први пут помиње као Велика у XIII. веку код Тетова (Šafařik, Památky 25); затим у истом крају, код села Полатице у Тетовском Пологу, у првој половини XIV. века (Гласник XIII. 373), — То су подаци које су имали и Шафарик и Јиречек. — У Душановом хрисовуљу хтетовском манастиру, из истог времена, помиње се Вардар као Велика у два маха између села Млачице и селишта Брода у међама Тетова и Жељина (Споменик III. 29). Код Скопља га помиње у три маха као Велику Милутинов хрисовуљ Св. Ђорђу на Серави око 1300 г. Ту се помиње и јаз, који је извођен из Лепенца да натапа поља око Туреља, код данашњих Бардоваца и Злокућана, а утицао је у Велику (Новаковић, Закон. Спомен. 610 и 611). И биограф Милутинов архиепископ Данило помиње Велику као реку код Скопља (Животи 44). Из XIV. в. имамо два податка, да је Вардар називан Великом и знатно ниже од Скопља. Тако се за село Тморане, данашње Моране, на десној обали Вардара између села Драчева и Зеленикова, у једној Милутиновој повељи око 1300 г. каже, да је имало земље и "с оне стране Велике" (Спом. III. 12). Најпосле, Вардар се помиње као Велика и код ушћа Пчиње у Вардар, у међама манастира Св. Николе под Кожљем, по хрисовуљу цара Душана од 1353. г. (Гласник XXIV. 244). -- Према свим тим подацима можемо утврдити: да је Вардар у XIII. и XIV. веку, у свом средњем току од Тетова до ушћа Пчиње више Велеса, називан и Великом.

Међутим Шафариково мишљење да је име Вардар добио стари Axius од Турака у XI. веку ни уколико не одговара историјској истини. —Поуздано се зна, да се Axius, почевши већ око 840 г., у византијским спеменицима назива Βαρδαρειος, Βαρδαριος или Βαρδαρις, у франачким Bardarius, Bardaris, Baldarius или Bandarius, а арапски географ Идризи из XII. века назива га Fardâri (Tomaschek, Die Handelswege 81). Охридски архиепископ Тефилакт из XI. века описује Vardarion као врло бујну реку (ер. 55 с. 557), Ана Комнина помиње да је Βαρδαρον народно име за књижевни Axius (Bonn. изд. I. 40 и 243), а Нићифор Григора каже, да Axius у свом доњем току мења име у Βαρδαριον (Rad XLII. 154). Малоазијски Турци, који су насељени од цара Теофила у XI. в. на доњем Вардару, нису дали њему име него су сами по њему названи Βαρδαριωνται и тако називани све до у XIV. век (Tomaschek, ibid); а крај у коме су они насељени, на десној обали Вардара, у главном између реке Гуменџе и Вардара, назива се и данас Вардарија или Вардароваси, па је тако и на војним картама означен.

— Наши подаци из XIII. и XIV. Века о старом Вардару само поткрепљују научне резултате професора Цвијића о померању тока Вардарева у историјско време и пружају основе за ближе одређење времена када је западни крак Вардарев или стари Вардар пресушио.

2. Струмска област

Хиландар је у овој области или, како се у једном документу из XIII. века каже, у Жупи Сшрумској,[1]— која се онда пружала са обе стране реке Струме од њенога ушћа у Орфански Залив па све до више Петрича и Мелника, — имао неколико метохија од којих су му до данас остала само пољска добра у селу Куцос на Струмском или Тахинос Језеру.

[1] Успенскій, Матеріалы 9; Споменик III. 40.; Флоринскій, Аθон. акты 31.

Прве вести о хиландарским метохијама у овоме крају имамо у једној грчкој даровници од 11. априла 1227. год.;[2] али из ње индиректно сазнајемо, да је Хиландар већ и раније имао ту своје поседе, који су граничили са земљама што су им тада дароване. Тако рана појава Хиландара као власника села и земаља у овој византијској области подсећа нас на сведочанство Доментијаново, да је цар Алексије III. уступио Немањи и Сави Хиландар са свима његовим метохијама[3] И може се са великом вероватношћу претпоставити, да је Хиландар још у XII. веку, и пре него што је постао српски, имао један део својих метохија и у Струмској области. А из даљега расматрања моћи ћемо разабрати где су те метохије лежале и која су им села припадала.

[2] Хиланд. Архив бр. 88.
[3] Доментијан, Живот Св. Сим. 162.

Хиландар је у XIII. веку уживао знатан углед и код Грка. То нам сведоче и богати прилози њему у земљи учињени, током тога века, од врло угледне и моћне властеле византијске. Тако је већ 1227 г. Андроник Комнин дука од Петралита наредио своме чиновнику — владалцу Ману Дуки, дикеју од Јемнухова на Тахинос Језеру, да манастиру Хиландару преда као његов дар селиште Мунзени, које је дотле припадало Комниновом селу Куцову. Дикеј је извршио наређење 11. априла и. г., те из акта о предаји тога дара, који је сачуван у Архиву Манастира Хиландара под бр. 88, у оновременом српском преводу, сазнајемо: да су сведоци или "добри људи" који су присуствовали тој предаји били из најближих суседних села Куцова, Јемнухова и Худина, која ће доцније такође прећи у власништво хиландарско. У тексту се изрично вели, да та мунзенска земља, која се издваја из општине села Куцова и предаје Хиландару, јесте сумеђна са дотадашњим хиландарским земљама у том крају.[4]

[4] "От села Куцева јексалимо земљу селиште Мунзени и сумеждници тому манастиру Хиландару (Хил. Архив бр. 88)."

А одговор на питање: које би то земље могле бити? — налазимо у државном попису дажбина по свима хиландарским селима из друге половине XIII. века. Из њега сазнајемо, да је Хиландар у то доба у Струмској Жупи, поред села Мунзени, имао још и село Градац, које је лежало у близини Мунзена и имало много винограда на територији старог мунзенског села Куцова, и село Агрид у границама села Горњи Лужац, који је лежао знатно јужније од Мунзена према граду Рендини на Орфанском Заливу:[5]

[5] Успенскій, Матеріалы 9, 15, 16; Спом. III. 40, 43—44.

За оба та села немамо никаквих података о времену када су припала Хиландару, те је сва вероватност, на основу горе изложенога, да су она, бар делимично, била хиландарска и пре него што је он дошао у српске руке.

И у једном од последњих деценија XIII. века Хиландар је примио на дар знатан комплекс земаља од византијског властелина логотета Тудора Метритопула. Он је, између 1282. и 1292. год., даровао Хиландару, у близини његових села на Тахинос Језеру, осам стотина каблова или модија земље. — У то доба село Мунзени постало је средиште, по свом централном положају, целе хиландарске метохије у овоме крају и већ у потврди Андроника II. од 1292. год. помиње се само Мунзијанска метохија Св. Николе; а уз њу се бележи и земља Метритопулова, која још није успела да се стопи са целом метохијом.[6]

Према изложеним подацима, у Струмској области крајем XIII. века, Хиландар је имао дакле само три села: Градац, који се грчки звао χωριον Καστριον, па је и данас на војној карти забележен као Kastri; Мунзени, који се писао и Мунзијана и Минзани; те један део Лужца, који у грчким изворима долази под именом Λοζιμον и Λοζιφιν. [7]

[6] Хиланд. Архив бр. 89.
[7] Περι την Ρεντιναν μετοχιον καλουμενον Λοζιμον (Флоринскій, Аθон. акты 41. и сравни Petit et Regel. Actes d'Esphigmenon 51 и 62). — Стојан Новаковић прочитао је AćsiKiv као Лозинићи и држао за неко друго место различито од села са српским називом Лужац (Глас XXXVI. 14). Међутим из грчке повеље византијског цара Јована Палеолога од априла 1351. год. види се јасно, да је тако по грчки називан српски Лужц више града Рендине на Орфанском Заливу (Флоринскій, Аθон. акты 41).

После обнове Хиландара у почетку XIV. века добива он нове прилоге и у овом крају од Милутинова таста Андроника II. — То знамо већ из Милутинове даровнице хиландарском пиргу Хрусији, у којој каже краљ: како је дао Хиландару многе прилоге по српској и грчкој земљи "јелико испросих у господина ми и родитеља светаго цара грчаскаго кир Андроника и у вазљубљенаго сина јего, брата краљевства ми, кир Михаила цара грчаскаго"; али сви ти прилози нису уписани у поменутој хрисовуљи, пошто су већ раније унесени у царске и краљевске хрисовуље.[8] За имена тада приложених села у овој области знамо тек из хрисовуља византијског цара Михаила Палеолога од марта 1319. год., којим, као сувладар, потврђује једну ранију даровницу свога оца Андроника II. издану Хиландару на приложена села: Георгилу, Емнухово, Липсохор и Оздравикион, те оранице (ζευγηλατειον) у Горјаници и Малуки с воденицом и бродом на Панаку.[9]

[8] Monum. Serb. 79.
[9] Флоринскій, Аθон. акты 76—77.

Нешто доцније успео је краљ Милутин да за хиландарски пирг Св. Спаса у Хрусији добије од таста и шурака свога Палеолога и село Куцово, које је граничило, као што смо већ видели, са осталим хиландарским селима у овој области. — Нову потврду тога села Хиландару од цара Андроника II. имамо у његовој општој потврди свих хиландарских метохија у Солунској и Струмској области од 1321. године.[10]

Пошто је краљ Душан заузео ове крајеве учинио је и он у њима неколико прилога Хиландару.—Тако је 1.јануара 1345. год. даровао хиландарском пиргу Хрусији поред села Куцова и суседно село Гајдарохор[11] са његовим засеоцима Калавир, Куцулат и Прклишта; за тим земљу, коју је држао неки Србо а била је у границама селâ Куцова, Липсохора, Јемнухова, Ипатова и Градца; и једну воденицу код села Мармареје.[12]

[10] Ibid. 44. и срав. 40.
[11] Код Флоринскога (ibid. 67) и Новаковића (Зак. Сп. 488) погрешно је прочитано Гондарахор, док је у Petit et Korablev (Actes de Chil. II. 479) тачно наштампано Гајдарохор.
[12] У Новаковићевим Закон. Спом. стр. 488. текст је повеље у овом делу нетачно штампан. Ту се каже: "И јеште им придаде Краљевство ми воденицу и јеште мармаре, уз хиландарску воденицу", тако да изгледа, као да је Хиландар добио ту и неке мраморе. Међутим у Petit-a u Korablev-a (ibid. II. 479) текст је добро прочитан и тачно штампан, па се јасно види, да се ту говори о још једној воденици, која се налазила код села Мармареје, које је припадало манастиру Зографу. Ради те воденице вођен је доцније пуних 30 год. спор између Зографа и Хиландара и коначно је решен у корист Зографа (Бројна акта о томе спору у Regel, Kurtz et Korablev, Actes de Zographon бр. 41, 42, 47, 48 и 49).

А када је нешто доцније, после 1346. год. појавио се спор између Хиландара и његовог суседа манастира Есфигмена, ради уживања села Лужца, од кога су сваки имали по један део,[13] цар Душан је, утврђујући хиландарске границе тога села, додао му још и оближња селишта Кокалино и

Љутовес.[14] Нешто доцније, око 1347. год., цар Душан је потврдио Хиландару и село Потолиново са засеоцима, као дар свога братучеда Војихне,[15] потоњега ћесара и господара Драме.

[13] Regel, ibid. 51 и 62.
[14] Новаковић, Зак. Спом. 433.
[15] Ibid. 424.

Када се Душан преко зиме 1347—1348. год. бавио са царицом на Светој Гори издао је и једну општу потврду свих метохија хиландарских, па и свих овде побројаних села и земаља. Али у тој потврди налазимо и нека нова села и земље, које се дотле никако нису наводиле као власништво хиландарско. Тако се помињу као хиландарска села: Худино и још по један Градац и Гајдарохор (два Градца и два Гаидурохора), уз баштину Бардињу и земље и винограде у Ксилопигади.[16]

[16] Šafařik, Památky 102., Petit et Korablev, Actes de Chil. 496. — Други Градац и други Гајдарохор настали су, по својој прилици, исељавањем из првих и насељавањем негде у близини, можда и у границама својих старих села.

— Занимљиво је, да је све те метохије хиландарске у Струмској и Солунској области, на молбу цара Душана 1351. год., потврдио и византијски цар Јован Палеолог,[17] и ако су сва та места тада била под српском влашћу.

У доба цара Уроша жупан Влкосав, који је главне своје, баштине имао у северним областима нашим, више Сталаћа под Петрусом, даровао је Хиландару и у Заструми село Невидово с рибарима и уљаником. Тај дар његов потврдио је цар Урош 15. октобра 1360. год. у Штимљи.. — Према томе назив Заструма јасно нам каже, с обзиром на место где је повеља писана и издата,[18] да се село Невидово налазило негде на левој страни Струме у мелничком или сереском крају. А познато нам је, да је и манастир Зограф имао ту на Струми своје рибаре у селима Невољани и Худини.[19]

[17] Флоринскій, Аθон. акты 41.
[18] Petit et Korablev, Actes de Chil. II. 525.
[19] Regel и др., Actes de Zographon 88—90. — Игуман од Худина помиње се међу сведоцима приликом предаје села Мунзена Хиландару већ 11. априла 1227 г. (Хиландар. Архив бр. 88); али се не види из акта коме су властелинству он и његов манастир тада припадали. Худина се помиње као хиландарско село тек 1348 г. (Šafařik, Památky 102); а око 1346 г. изгледа да је припадало цело, или бар једним делом, манастиру Зографу (Новаковић, Зак. Спом. 556).

Готово у исто време (од 1. септ. 1360. до 31. авг. 1361. год.) цар Урош је, на жељу своје мајке царице Јелене, приложио Хиландару баштину некога Патрићија, са целим селом његовим у овој области, да би њезин калуђер Григорије, кога је сама царица васпитала, имао већи углед и добио ктиторске повластице у Хиландару.[20]

Последњи дар за кога знамо да га је Хиландар добио у овој области беше прилог, јединог Мрњавчевића међу приложницима хиландарским, деспота Јована Угљеше из 1371. год. — Угљеша је пред своју погибију на Марици, за спомен себи, своме тасту ћесару Војихни и сину своме, који су већ сахрањени били у Хиландару, даровао манастиру у пределу града Рендине на Орфанском Заливу село Акротир са пасиштем и ловиштем, те влашко село — катун Зар'винце.[21]

[20] Perit et K., Actes de ChiL II. 526.
[21] Petit et K., ibid. 532-553.

Из Душанове опште потврде хиландарских метохија од 1348. год. знамо: да је Хиландар тада и у самом граду Серезу имао свој метох, цркву Св. Николе са земљом, виноградима и воденицама; а негде у близини града и два села Кучкаране.[22] Док из хрисовуља цара Михаила

Палеолога од 1319. год. сазнајемо, да је Хиландар имао већ и раније планину Мачита код Мелника.[23]

[22] Šafarik, Pamatky 102.
[23] Флоринскій, Аθон. акты 77 .— και η περι τον Μελενικον δημοσιακη πλανινη η Ματζιτα.

Велики део ових хиландарских села из XIII. и XIV. века по Струмској области постоји и данас са једне и друге стране Струмскога или Тахинос Језера. — Тако су, на западној страни. језера од Орфанскога Залива и старог приморског града Рендине, па до Јежева, средњевековног српског центра у овој области, и данашњег административног центра Нигрите, на војној карти Солун забележена и постоје још ова средњовековна хиландарска села: Кастри (Градац) Куцос (Куцово), Монухи (Емнухово), Гајдохор (Гајдарахор), Калезир (Калавир?), Патрик (Патрићијево), Ђоргула (Георгила[24]), Бадамил (можда баштина Бардиња?) и Зервохори (Србово село). А из средњевековних докумената знамо поуздано, да су у том крају лежала и нека друга села чији се положај може доста тачно обележити према селима која још постоје и забележена су на картама. Тако знамо, да су Лужац с Акридом, Кокалином и Љутовеси, као и Акротир са Зарвинцима лежали у близини Тахинос Језера и Орфанскога Залива у пределу старога града Рендине. Мунзени, Худина, Липсохор и Горјаница помињу се у суседству Куцоса, Јемнухова и Градца; а Куцулат и Прклишта у границама Гајдарохора и Куцоса. На источној обали језера било је само неколико села, па се она тамо и данас готово сва налазе: Петелинос (Петелиново), данас два села, забележена су на самој обали језера; а Здравик (Оздравикион) налази се нешто даље на југоисток у подгорини планине Прнара.[25]

[24] У народу се и данас изговара Георгула (Периодическое списание, София 1891, XXXVI. 845).
[25] За Петелинос и Здравик види J. Цвијић, Основе II. 473 и 479.

Где су били двоји Кучкарани, који се у општој Душановој потврди помињу одмах иза Сереза а пре Георгила или Ђоргула на Струми, није се могло веродостојно установити; али није немогуће, по индикацијама с којима располажемо и по звуку имена, да су то била данашња села Какараска и Какара, која се налазе у близини Петелиноса на источној страни Тахинос Језера, јужно и југоисточно од Сереза, а правцем према Ђоргули, која је на супротној страни језера. — Није се могло тачно установити ни где је планина Мачита у мелничком крају; као ни земље у оба Малука и брод на Панаку, који су по свој прилици били негде јужно од Оздравикиона на Струми, јер се у документима помињу увек уз Оздравикион а пре Рендине.

Dr. РАД. М. ГРУЈИЋ.
проф. фил. факултета, Скопље.